

УДК 94(477):39(=161.2)"19"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.156.8>

Ірина СИМОНЕНКО, провід. фахівець

ORCID ID: 0009-0008-6654-5819

e-mail: iryna.symonenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИБІР БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ЗАБОРОНИ ТА ПРИКМЕТИ

Вступ. *Присвячено будівельній обрядовості Середньої Наддніпрянщини – на прикладі Київської, Черкаської та Полтавської областей, що входять до історико-етнографічного регіону.*

Методи. *У дослідженні було використано методи спостереження, які дозволяють найповніше інтерпретувати отримані результати.*

Результати. *Етнографічні матеріали другої половини ХХ ст., а також зібрані під час польових досліджень усні свідчення сучасників тих часів є важливим інформаційним джерелом про традиції будівництва, які збереглися в пам'яті місцевого населення та розкривають особливості будівельної обрядовості Середньої Наддніпрянщини.*

Висновки. *Розкрито походження заборон, прикмет, звичаїв, які супроводжують вибір і заготівлю будівельного матеріалу для будівництва житла.*

Ключові слова: *будівельна обрядовість, Середня Наддніпрянщина, будівельний матеріал, дерево, камінь, цегла.*

Вступ

У традиційній будівельній обрядовості Середньої Наддніпрянщини помітне місце посідають звичаї, прикмети та заборони, які супроводжують вибір і заготівлю будівельного матеріалу. На зламі ХІХ та ХХ ст. ця тема привернула увагу Х. Вовка (1995), який охарактеризував ці процеси в контексті аналізу побуту малоросіян.

Із середини ХХ ст. українське житло досліджували А. Данилюк (1993), В. Наулко (1993), В. Борисенко (2007), Т. Косміна (1980), В. Самойлович (1972), Ю. Хохол (1976).

У радянський час активно вивчалася матеріальна культура східнослов'янських народів, представлена працею А. Байбуріна, один із підрозділів якої присвячений вибору будівельного матеріалу для будівництва (Байбурін, 1983).

У сучасній етнологічній науці традиційним будівельним звичаям та обрядам українців, зокрема вибору будівельного матеріалу для зведення, були присвячені дослідження Р. Сілецького (2002), І. Бова (2010), С. Руденко (2021).

Недостатнє наукове осмислення даної теми зумовило потребу подальшого її вивчення, зокрема на матеріалах Середньої Наддніпрянщини.

Шляхом польового та кабінетного інтерв'ювання, фотофіксації було зібрано дані, які дають змогу виокремити регіональну специфіку Середньої Наддніпрянщини. Переважна частина респондентів – це сільські мешканці 1920–1960-х рр. народження. Інтерв'ю як основне джерело під час підготовки даної статті були записані авторкою у 2010–2013 рр. у селах Київської, Черкаської і Полтавської областей.

У статті використано польовий етнографічний матеріал Інституту фольклору та етнографії АН УРСР під час експедиції в липні–серпні 1955 р. до Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської і Кіровоградської областей, у травні 1956 р. – до Полтавської і Кіровоградської, у серпні 1957 р. – до Київської і Черкаської.

Мета та завдання дослідження. З метою відтворити етнокультурне середовище другої половини ХХ ст. та такий важливий процес, як зведення житла на селі, у статті розглядається комплекс народних вірувань, заборон, прикмет щодо початкового процесу будівництва: добору матеріалів (деревина, камінь, цегла, тощо). Вважаємо за доцільне проаналізувати, які чинники впливали на вибір матеріалів для будівництва, ак-

центуючи увагу на основних критеріях вибору будівельного матеріалу.

Представлений та поданий фактографічний матеріал ілюструє лише найхарактерніші традиції та естетичні вподобання населення Середньої Наддніпрянщини.

Методи

У дослідженні було використано методи спостереження, які дозволяють найповніше інтерпретувати отримані результати.

Результати

У другій половині ХХ ст. українське населення будувало хати з різноманітного матеріалу: дерну, землі, глини, змішаної із солом'яною, очерету, лози чи хворосту, трісок із глиною, дерев'яних брусів у зруб, цегли і дуже рідко – з каміння. Така різноманітність матеріалу залежала від географічних та економічних умов.

В українських степах, де майже зовсім немає будівельного лісу, будинки з глини цілком природні. Глиняні хати поширені на Півдні України. На Півночі (в лісостепових і степових зонах України) є смуга турлужних хат, що трапляються і на Півдні, доходячи майже до Полтавщини, Харківщини та Київщини. Бідняцькі і середняцькі житла будували в Північних і Центральних районах, де переважають хати з дрібного дерева з глиною, будовані у сохи, обмазані глиною. За нею йде смуга рублених хат. У всіх місцевостях та при всіх матеріалах, які використовували для будівництва, хати були біленькі всередині і зовні (Вовк, 1995, с. 97–98).

Основним будівельним матеріалом в Україні було дерево, саме тому воно посідає чільне місце в будівельних традиціях населення. Ще за часів язических вірувань українці вклонялися деревам: обожнювали дуб, як дерево громовержця Перуна, пов'язуючи його з вогнем та блискавкою (Бова, 2010, с. 20–25). Коли наші предки вклонялися деревам-богам, було багато священних гаїв, де росли "священні дерева", стояли "кумири", там здійснювались ритуальні дії та обряди.

Вибір деревини жителі Середньої Наддніпрянщини розглядали як важливу та відповідальну справу. Деревину та інші будівельні матеріали старожили відбирали дуже ретельно, щоб вони мали не тільки добрі будівельні якості, але й відповідали певним народним уявленням.

Адже для зведення оселі підходило лише "мудре" дерево, яке б відповідало практичним і ритуальним

вимогам. Нехтування або недотримання такого ритуалу могло спричинити нещастя мешканцям нової оселі, збитки в господарстві, пожежі, хвороби і навіть смерть.

Ритуальну цінність деревини з'ясовували за допомогою категорій – придатне або непридатне. Непридатність того чи іншого дерева встановлювали шляхом введення різного роду **заборон**.

До заборонених для будівництва відносили **"священні"** дерева. Перш за все ті, що вирости на місці зруйнованої церкви, каплиці або на могилі (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 15–16). Священними вважалися як поодинокі дерева, так і цілі гаї. Ця група дерев набувала священний характер від місця, на якому вони росли. Особливу категорію становили гаї, які визначали характер навколишнього простору. До таких належали гаї з незвичайно старими і високими деревами: зазвичай це були дерева з якимись аномаліями.

Негативним різновидом зазначених за цією ознакою дерев були так звані **прокляті** дерева, насамперед до цієї групи належала осика, верба, бузина, ялина і сосна, з якими пов'язана безліч легенд, що пояснюють походження заборон на їхнє використання в будівництві (Нераденко, 2020). Вважалось "небезпечним рубати липу, бо той, хто її зрубає, неодмінно заблукає в лісі" (Про деревину і час заготовки лісу, 2021).

Заборона поширювалася на будь-які **старі дерева**, оскільки вони, на думку селян, повинні померти своєю, природною смертю. "Той, хто наважується зрубати всяке старе дерево, на природну, стихійну смерть. Такий грішник або божеволіє, або ламає собі руку чи ногу, або сам раптово вмирає" (Про деревину і час заготовки лісу, 2021). У багатьох мешканців Середньої Наддніпрянщини було поширене повір'я, що старі дерева приймають душі померлих (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Згідно з віруваннями, не можна використовувати для будівництва **"похиле дерево"**, що виростило від сонця на захід. Зі словом "захід" пов'язане традиційне уявлення людини про смерть (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Із цим колом уявлень пов'язана заборона вирубувати для будівництва **"сухі дерева"**, яким приписують такі властивості: "мертве", "не має життєвих сил". Цікаво, що наслідком порушення заборони рубати сухі дерева вважаються так звані сухоті, від яких будуть страждати мешканці новозбудованого будинку (Шкіра, 2009, с. 284–288). У селі Тарасівка Бориспільського району Київської області традиція забороняла будь-що будувати із сухого дерева (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 16).

До специфічних і незрозумілих слід віднести уявлення про так звані **буйні** дерева. Їм приписувалися особливі властивості – руйнуюча сила, таємна і прихована, вгадати яку могли тільки чаклуни. Таке дерево, "з кореня зрубане та потрапило між двома колодами в стіни хати, без всяких причин руйнує все і уламками тисне на смерть недосвідчених і недогадливих господарів" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 18). Навіть тріска від таких колод, покладена зі зла хвацькою людиною, ламає і руйнує цілі "млини".

Ці дерева зазвичай ростуть на місці **"лісових доріг або перехресть"**. Щодо "буйних" дерев можна припустити, що подібне закладено в самій назві: "буй", "межа", "грань" значення слова "буйний" – неспокійний, небезпечний. Дороги, перехрестя доріг чітко пов'язуються з перебуванням нечистої сили; тут відбуваються чари, замовляння; ховають самогубців, знаходять трупи і ставлять хрести. "На перехресті чорти яйця катають, в шайку грають" (Болтарович, 1976).

"Але найсуворіші заборони стосувалися дерев, що росли на дорогах і перехрестях. Вони вважалися носіями злої чаклунської сили, що в майбутньому могла принести господарям нещасливу долю, хвороби та смерть" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Не рубали і прикордонні дерева, оскільки в народі вважали, що на перехресті чорти яйця катають, у свайку грають. "На перехресті нечистий вольний в душі людини" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Наступну категорію дерев, непридатних для будівництва і небезпечних для мешканців майбутньої хати, становили дерева, **поламані вітром, вивернуті вихором** з корінням. Потрапивши у зруб житла, "вивертень" неодмінно спричинить негаразди і нещастя його мешканцям: "буде розбивати хату", знову налетить вихор і ламає "пост ройку"; "в хаті буде невдячно жити"; "не буде щастя, все буде вивертати"; "вітер може кришу забрати" (Гощіцька, 2010, с. 8–12).

Заборона використовувати в будівництві **"виверту"** також впливає з давніх світоглядних уявлень про смерть, душу й потойбічний світ, "нечистих" покійників. У різних регіонах Середньої Наддніпрянщини "вітер" уявляли як місце перебування душ, демонів; вірили, що з вітром літають душі великих грішників, що сильний вітер спричинює чиясь неприродна смерть, пролиття крові невинної людини. Саме тому "виверту" не лише уникали як будівельного матеріалу, але й "на тім місці, де була вивороть, то там не можна хату класти" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 4).

Для будівництва не використовували дерево, яке впало **"опівніч"**, або яке зачепилось за інше дерево під час падіння, оскільки "у домі будуть помирати мешканці" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Надзвичайно небезпечним в уявленнях українських сіл Середньої Наддніпрянщини було дерево, **розбите громом**. Нехтування заборонаю використовувати в будівництві "громове" дерево загрожувало мешканцям хати різними нещастями. Крім того, не можна використовувати дерева, якщо в них влучила блискавка, а також сухостій (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Будуючи хати, народні майстри дуже уважно ставилися до якості деревини, тому добре знали на всіх її природних дефектах і не використовували для будівництва житла. Наприклад: **завилькуватість**, це вада деревини, що полягає у хвилястому розташуванні волокон у стовбурі; **косошарість** – гвинтоподібне розташування волокон; **сухобокість** – змертвіла ділянка поверхні стовбура, яка виникає внаслідок пошкоджень (заруб, удар); **морозовина**, коли тріщина кори або стовбура дерева з'являється внаслідок сильного морозу. Частина стовбура від морозу стискається, не витримує тиску і з тріском розривається (Євсєєва, 2017, с. 130–140).

Не годилося для будівництва хати й дерево з **"вовком"**. У різних регіонах України так називали деякі природні дефекти деревини. Наприклад, "довгасте – його видно, коли дерево тешуть". Його "не кладуть ні в яку споруду, бо в хаті не везе, не таланить". Називали "вовком" хворобливий наріст довкола стовбура, вірячи, що в таку хату обов'язково вдарить грім. Вовком іменували деревину, в якій близько один від одного розташовані п'ять суків, вважаючи, що в хаті, збудованій з такого матеріалу, всі будуть сваритися, не буде щастя. Знешкоджували його за допомогою вербальної магії. В селі Харсіки, що на Полтавщині, із цією ж метою просвердлювали у стовбурі дірку й забивали цвях. За свідченням Василя Антоновича Зозулі, "швидше б покинув

рідне село, ніж збудував би "хату" з "позначеного Богом" дерева. (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Наприклад, у досліджуваних районах України остерігалися **розсохатого** дерева. Воно відоме під різними назвами: "розсохате дерево", "близнята", "дерево з двома серцями", "роздвоєне від одного коріння". Це пояснювалося тим, що з нього "щось ворожили" недобре. В селі Тарасівка та селі Мирне, що на Київщині, вважали: коли "роздвоєне від одного коріння" дерево покласти у зруб хати, то "життя буде розходитися, роздвоюватися", господарі не житимуть "в парі" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 15–16). "Роздвоєне дерево від одного кореня в хату не брали, бо життя роздвоїться" і ніколи не використовується матеріал з дерева, яке росло в одному стовбурі зі всохлим (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 4).

До розряду непридатних для будівництва також зараховували дерева з **"байстрюком"**, ц яких верх основного стовбура засихав, а натомість залишався боковий відросток (іноді таке дерево ототожнювали зі "свічкою", і могли називати "байстрюком"). У селі Харсіки Полтавської області побутував забобон: "що в хаті, збудованій з такої деревини, жінка обов'язково народить байстрюка", "якщо використати колоду з **"пасинком"**, сучок що йде з глибини стовбура, призведе до того, що хазяїн будинку помре" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3).

Не використовували дерева з **наростами**, щоб у мешканців не повипадали чиряки, або ковтуни, а також дерева з двома стрижнями, щоб подружжя не сварилося. Недотримання заборон тягне за собою наслідки: "смерть будь-кого в будинку, народження дитини поза шлюбом або смертельна хвороба".

Небезпечним для мешканців хати в уявленнях українців було **"свічне"** дерево. Його впізнавали по тонкому довгому відростку – суку, який йшов угору паралельно зі стовбуром і мав зелений верхок. Воно відоме ще під назвами "дерево зі свічкою", "чортовий сук", "чортова свічка". У селі Доманово Золотоніського району Черкаської області побутували повір'я, що у випадку, коли "свічне" дерево потрапить у зруб житла, то "грим запалить хату", у сім'ї буде "незгода", "не буде вестися в хазяйстві, скалічиться майстер" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 1).

Подібні повір'я тривалий час стійко зберігалися в побуті українців. Наприклад, ще в 50-х рр. ХХ ст. на Полтавщині траплялися випадки, коли майстер, виявивши у зведеному зрубі деревину зі "свічкою", примушував своїх помічників розібрати стіни і викинути небезпечний "брус". Подекуди на Черкащині будівничі вміли знешкоджувати "свічку". Зокрема в селі Яблунів Канівського району вважали, що коли у "свічку" забити "головку з вухналя", то вона втрачає свої зловорожі властивості (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

У контексті вищенаведеного матеріалу потрібно також розглянути поширену в українців заборону зводити будь-які будівлі на **"корчунку"** – місці викорчуваного дерева чи пенька. Мешканці села Мирного та села Тарасівка, що у Київській області, "дуже не люблять вирубувати дерев, що ростуть десь на тому місці, де має бути хата, бо це ворожить нещастя: або діти будуть хворіти, або худоба не буде вестися в новій оборі, або град і туча виб'є збіжжя" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 18). І, нарешті, необхідно згадати про заборону використовувати для будівництва дерева, які вирощені людиною і ростуть у **межах садиби**, а також **плодові дерева**.

Виділяється і **заборона** на використання у житлобудівництві певних порід деревини. До загальнопоширених належать заборона зводити хату з **осики**, бо вся родина тремтітиме день і ніч, як тремтить осика від хвороб, нещастя, негараздів, каліцтв тощо. Властивість листя осики тремтіти навіть тоді, коли немає вітру, змусила народ вважати це дерево проклятим. Осика з-поміж інших дерев посідає чи не найперше місце за кількістю легенд та повір'їв (Ігнатенко, 2016, с. 99–110). Вірили, що осика – "прокляте дерево" – вона одна серед усіх дерев не вклонилася Ісусу Христу, зрадила Ісуса; на ній повісився Іуда, тому вона труситься навіть без вітру (Ігнатенко, 2016, с. 99–110). Про осика старі люди казали, що вона – сатанівське, неосвячене, нечестиве дерево, адже на ньому повісився Іуда, тому саме на осики страчували зрадників і злодіїв (Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети, 2023, с. 1.). Осика мала суворі заборони, її не рвали ні на Зелені свята, ні на Купала, не використовували для виготовлення побутових речей чи будівництва. Але слов'яни споконвіку поважали осика, виготовляли з неї гонт не тільки для будинків, але й для церков, для охорони хат від нещастя робили пороги з осикових дошок, коровам і телятам обручи з осикового гілля вдягали як оберег від злих чаклунів, з осиковою палицею вирушали в найбільшу дорогу (Нераденко, 2020, с. 425, 431). Осика захищала людей і худобу від відьом та упирів, тому в огорожу хати ставили осикові гілки (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 3–4).

Згідно з народним повір'ям осика, покладена в зруб хати, спричинить її мешканцям нещастя: "люди не розживаються, і худоба не може уживатися", оскільки, це "пусте" дерево. Однак, незважаючи на негативну оцінку, осика вважали надійним оберегом від нечисті. Найчастіше осика використовували як оберег проти "живих мерців": осиковий кілок вбивали в могилу або в тіло покійника; на Івана Купала на ворота ціпляли від "злого духа" осикові кілки, коли "нечистий лякає"; перед хатнім порогом забивають у землю осиковий кілок – "нечистий не заїде". Осика наділялася такою великою магічною силою, що прутом заборонялося навіть корову вдарити, "бо буде кров'ю мочити і не піде до бика" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 3–4).

Вочевидь, осика не завжди була "проклятим" деревом, яке заборонялося використовувати у будівництві. Окремі респонденти стверджували, що з неї зводили хати "літні люди". Замітили свого часу майстри, що осика володіє чудовими якостями – "відштовхувати воду" (Шкіра, 2009, с. 286). Відомий польський етнограф Адам Фішер припускав, що подібні численні повір'я про осика пов'язані з тим, що в давнину її застосовували для добування вогню тертям, учений використав дані з української народної традиції і фольклору (Фішер, 1938).

Бузину також вважали нечистою, тому й непридатною до будівництва деревиною. Вірили, що кущ бузини заклятий через те, що її насадив сам чорт і тепер весь час сидить під нею (Міфологічний бестіарій України: Бузничий, 2023). Вірили, що бузину не слід ні рубати, ні викопувати, щоб не дратувати чорта й не накликає на себе лиха. Навіть застерігали нічого не будувати на тому місці, де є старий корч бузини, бо то оселя чорта (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 6). Бузина – це символ смерті й відродження. У міфології давніх слов'ян бузина існує від початку світу. Українці вірять у магічні властивості бузини і звертаються до неї шляхетно, з повагою: "Бузиновий Адам!", "Царю бузничий" (Міфологічний бестіарій України: Бузничий, 2023).

Верба в народних віруваннях має подвійну символіку. З одного боку, це одне з найулюбленіших дерев в Україні, яким обсаджують ставки, береги річок, криниці. Гілочки верби святять у Вербну неділю і вважають за оберіг від природних стихій, вона допомагала вести господарство, боротися з нечистою силою, відьмами, чаклунством. З іншого боку, Верба – символ космічного ладу та надзвичайної життєздатності, символ воскресіння душі, жіночий символ, дерево роду, обрядове дерево, що символізувало Богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням (Нераденко, 2020, с. 425, 431).

Освяченими гілками верби виганяли пастися худобу, захищаючи від зурочення (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 6). Водночас вербу відносили до проклятих дерев через те, що з неї нібито було зроблено цвяхи, якими збивали хреста для розп'яття Спасителя. До того ж вірили, що в сухій вербі сидять чорти. Про це говорить українське прислів'я: "закохався, як чорт в суху вербу". Саме стару вербу асоціювали з чортівнею; вірили, що в її гіллі гойдаються русалки, а в суху вербу можуть перетворитися вурдалаки (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 4). З огляду на це вербу в будівництві майже не використовували, цьому є раціональне пояснення: вона є недовговічною та нетривкою.

Подібні заборони стосувалися і деяких інших порід дерев. Негативною характеристикою наділяли **тополю**, казали, що "чорт колисав на колінах Юду". Існувала й інша думка, що **тополя** – символ дерева життя, добра і зла, символ України, сумної дівчини, матері, краси, струнності, весни (Нераденко, 2020, с. 426).

Також не використовували в будівництві і **вільху**. Зрідка тополя і вільха слугували як будівельний матеріал, оскільки були дешевими, не мали промислового значення (Шкіра, 2009, с. 286).

Клен як будівельний матеріал теж вважався небезпечним, оскільки міг спричинити мешканцям хати різні нещастя. Старожили вірили, що клен: "як явір, є заклатою в дерево людиною". Є відомості опитаних респондентів села Домантово Золотоніського району Черкаської області, що в минулому українці робили труну з кленової та соснової деревини (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 3–4).

Отже, коло порід дерев, ритуально непридатних для будівництва житла, обмежується *осикою, бузиною, тополею, вільхою, вербою і кленом*.

Ще варто врахувати, що **не припустимі в обробці** були тополя, осика, ялина. Ці дерева, як вважалося, цілком були здатні призвести до самогубства когонебудь із членів сім'ї (Народні прикмети при будівництві будинку, старовинні обереги і звичаї наших предків, 2023, с. 1.).

Інші породи дерева можна було використовувати для спорудження хати.

Однак не всі породи годилися для цього, але всі породи деревини проходили процес відбору. Обтесану міцну деревину уважно розглядали, зокрема річні кола в поперечній поверхні; північним боком дерево укладали до вулиці, а південною боковицею в середину житла.

Ставлення до дерева завжди було особливим, тому у справу йшли далеко не всі дерева, нехай і гарної якості. По всій Україні майстри використовували для будівництва лише рівні дерева, що росли на високих місцях і мали велику кількість дрібних кілець на розрізі: чим дрібніші кільця, тим міцнішою і твердішою буде деревина.

Серед придатних у Середній Наддніпрянщині найбільшу популярність набули **дуб** і **сосна**.

Дуб був "царем дерев", аналогом святині, храму, деревом Перуна, символом мужності, чоловічого начала, міцності подружнього життя, довговічності. Дуб був деревом-донором, що наділяє своєю енергією і силою. **Сосна** – символ життєвої сили, плодючості, самотності, сили характеру безсмертя, оберіг від нечисті (Нераденко, 2020, с. 425). Їхня деревина міцна, тверда, пружна, щільна й стійка до пошкодження, довго зберігається в будові: досить важка, не жолобиться та легко колется. До цього ж ці дерева вважали ритуально чистими й символічно значущими. Переважно це стосувалося **дуба**. Люди помічали, що якщо жити під великим дубом, то проживеш довго: дерево ніби віддає частину своєї сили і продовжує термін життя.

Селянин знав властивості всіх порід дерев і зазвичай вибирав найстійкіші до загинання. Особливою увагою користувалася **"сосна"** з дрібними рівними кільцями, яка мала найбільшу щільність. Кора в такій деревині мала червонувате забарвлення. Таке дерево менше зазнавало руйнувань від шкідників.

"Всяк сам по собі дерево рубає". Вибрати хороші дерева не мудро. Відомо, якщо у сосни кора світла – негідна буде деревина, пухка. А якщо кора руда, рудна і стовбур трохи кручений – значить хороший ліс, важкий, смолистий (Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети, 2023, с. 1).

У тих місцях, де росте **модрина** (рід дерев родини соснових), її воліли більше, ніж інші породи дерев для будівництва будинку. А там, де її немає, використовували прямі стовбури сосни і рідше ялини. Якщо ж модрини в районі було мало, з неї рубали фасадну частину будинку – перед і перші вінці. Вона набагато довговічніша за інші, не боїться морозів, спеки та опадів.

"У різних куточках землі, – писав французький етнограф Жак Бросс, – живе легенда про патріарха всіх дерев, дерево-велетень, яке піднімалося до небес із центру землі і було віссю Всесвіту. Воно об'єднувало три стихії, його коріння сягає глибоко в ґрунт, а корона впиралася в небесну твердь. Воно дарувало планеті повітря, всім земним тварям плоди, налиті сонцем і вологою, яку воно брало з ґрунту. Дерево притягувало блискавки, що принесли людям вогонь, і рухом гілок наказувало хмарам, жвава у його верхівки, поїти землю живильним дощем. Воно було джерелом життя і оновлення" (Бросс, 2023; Про деревину і час заготовки лісу, 2023, с. 1).

Липа і Береза, також придатні для будівництва, проте мали більш оберегові функції. Вважали, що липі Господь надав силу відвертати прокляття, які вона приймає "на себе"; липа була чоловічим оберегом, який відвертав прокляття, наслані на чоловіків дружинами.

Береза – символ чистоти, дівочої ніжності, оберіг від злих духів і запорака не лише фізичного, але й психічного здоров'я: березові прутики зберігали в хаті як обереги від лихих намірів домовика; березовим віником підмітали припічок; березові дрова кидали у піч, щоб зберегти чистоту домашнього вогнища і забезпечити здоров'я чоловікам (Нераденко, 2020, с. 425, 431.). Знаючи про захисні сили берези, люди здавна робили з неї колиски.

Основним аргументом залишається наявність заборони ламати **березу** до Трійці. У всякому разі припущення Д. Зеленина виявляється надзвичайно важливим для пояснення тенденції приречених терміну заготівлі дерев до Трійці. Крім заборон – в деяких місцях зафіксовані прикмети про сприятливий або несприятливий термін рубки (Зеленін, 1937). Оберегові функції мали також дуб, явір, вишня, тополя, шипшина та ін.

Заготівлю дерев не починали у високосний рік: "Високосний рік – бідний рік, не можна робити" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 18). Серед днів тижня несприятливими вважали понеділок, а кращим початком будівництва – переважно "чоловічі" дні: вівторок і четвер. Зазвичай починали від зимового Миколи до березня–квітня. Найбільш сприятливим вважали початок заготівлі дерев після Трійці. Саме на Трійцю припадає ритуальне скасування заборон на рубку дерев. За традицією пиломатеріали починали заготовляти з 19 грудня. У деяких місцях вважали, і не випадково, кращим часом для заготівлі один місяць – з грудня по січень, та по першому морозу, коли зайва волога зі стовбура виходить на волю. Знали, що приступати до роботи краще на світанку. "Ранню птаху і мороз не б'є". Ліс спить. Тихо, та й день то взимку короткий. Починаючи роботу, бадьорилися: "Мозолясті руки не знають нудьги", "Очі бояться, руки роблять", "Ледачі руки – не родич розумній голові", "Все впору да в строк, так і буде толк", із цими твердженнями погоджувались усі респонденти. Вважають найсприятливішим часом заготівлі лісу для будівництва березень і квітень, оскільки, на їхню думку, сік зміцнює деревину (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 13, 18).

Рубку лісу здебільше проводили наприкінці осені та взимку, коли по деревині не тичуть соки. Вірили, що вона "мертва", тому нічого не відчуває – болю. Таке дерево вважали міцним: "Починають рубати, як дерево мертво, тоді йому не боляче і воно не плаче" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 1). На початку рубання годилося сказати: "Господи Боже, помагай!" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 4, Арк. 3), або "Господи Боже, благослови і поможи розпочати роботу!" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 5, Арк. 8).

Народна традиція забороняє рубати ліс у період росту дерева. Підмічено, що такі дерева легко піддаються червоточині. Коли рубали перше дерево, на його пені слід було покласти гроші й шматочок хліба, а в майбутньому на цьому місці годилося посадити дерево (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 15).

Краще рубати дерево пізньої осені або зимою, тоді деревина найбільш суха. Народна традиція забороняла рубку в період росту дерева з огляду на те, що живлення воно дістає від коріння, передає гілкам, а стовбур залишається порожнім (Шкіра, 2009, с. 284–288). Старожили знали також, що таке дерево швидше точить шашіль. За народним віруванням, рубку дерева треба було проводити під час повного місяця. Замерзлий стовбур був міцний, дзвінкий, досить сухий, бо земля не давала йому зайвої вологи. Тверда деревина погано піддавалася сокирі і тому взимку обрубували тільки сучки. З приходом весни деревина ставала м'якою, легкою для обробки – тоді її пускали під будівництво (Данилюк, 1993, с. 12–24). Існувала і така прикмета: вибираючи дерево, простукували стовбури обухом сокири, бо дзвінкий звук був ознакою гарних властивостей дерева, глухий – поганих (Ігнатенко, 2016, с. 99–110).

За народними прикметами будівельний **ліс рубали** на молодик: зрубаний ліс на місяць, що спадає – згниває. Лише за нагальної потреби його заготовляли до приходу весняних місяців – березня і квітня. До цієї пори сніг зазвичай лежить. І часу для заготівлі вистачає, на відміну від літнього періоду, коли "один день рік годує". Чим товщий сніговий покрив, тим краще для рослинного шару. Сніг охороняє чагарники, мохи та землю від пошкодження при падінні зрубаних або спляхених дерев. Господар будівництва з лісником заздалегідь виходять на ділянку. Обговорюють, які дерева

будуть вирубуватися та їх кількість (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 16).

Добрі господарі перед тим, як рубати дерева, підживлювали їх, підливаючи під корінь багато років поспіль сірчаний розчин. Такі дерева у зрубі згодом жодна тля не брала.

Якість деревини, довговічність будови або виробу з неї залежать і від того, в який час року зрубано дерево. Тією ж мірою час рубки дерева має вплив на насиченість його водою або іншою рідиною. Існувала заборона і на **вирубку молодого** лісу. Оминали молоді дерева: людина, яка скоїть "вбивство" такого дерева, зламає собі кінцівки або ж помре раптовою смертю (Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети, 2023, с. 1). Мешканці Середньої Наддніпрянщини зважали на **"віщі"** прикмети навіть під час рубки деревини. Зокрема, заборонялося зводити "хату" з дерева, яке зачепилося за сусіднє.

У прикметах про добір будівельного матеріалу більшість обмежень стосуються матеріалів, які вже були використані раніше. Застосовувати їх допускається, але з обережністю. Так, **не купують матеріали**: із згорілого будинку; з оселі, де відбувалися вбивства; з кладовищ. Не можна купувати матеріалу на будівлю з тої хати, де була незгода чи вмерла вся сім'я, "де велось недобре життя", "хіба ж то хата була?". В основі ритуалу вибору деревини для будівлі лежало прагнення виявити ті дерева, які уявляли пов'язаними з давньою традицією поховання під ними, зокрема різного роду "нечистих" покійників. Адже така деревина, потрапивши до людської оселі або господарської будівлі для тварин, повинна неминуче спричинити її мешканцям чи худобі різні нещастя як помсту невідомих, могутніх, ворожих мерців.

Значно менше зафіксовано даних, які стосуються інших видів будівельного матеріалу – **каменю, глини** тощо. Не менше заборон було й щодо вибору **каміння**. Його намагалися взяти з високого місця – гори або пагорбу. Не можна було використовувати каміння, що лежало біля шляхів та доріжок, бо люди будуть спотикатися, хворіти та помирати.

"Не використовували для будівництва каміння, знайдене на дорозі чи роздоріжжі, бо "люди спотикаються об нього і проклинають", вважалося, що сім'я з такого дому ніколи не буде жити в достатку й закінчить свій вік у злиднях (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 6).

В основі процедури вибору **каміння** для будівництва лежали уявлення про нього як про локус, у якому перебуває людська душа. Про це свідчать археологічні матеріали з ранньослов'янської доби. У похованнях черняхівської культури археологи виявляли камені, які виконували не конструктивну, а обрядово-символічну функцію – були покладені на урни, наповнені попелом зі спалених небіжчиків. Цей давній звичай зберігався в окремих місцевостях України досить тривалий час. Дослідники пояснюють цей звичай прагненням "зв'язати" душу, "прив'язати" її до могили, дати їй пристановище, щоб вона не блукала по світі. Крім того, згідно з поширеним у східнослов'янських народів звичаєм, "нечистих" мерців (померлих передчасно, насильницькою смертю, нехрещених дітей, різного роду чаклунів) хоронили за межами кладовища, закидаючи їхні могили гілками й камінням.

Небезпечність для мешканців нового дому каміння, підбраного на дорозі, також входить у коло аналізованих уявлень. Адже на узбіччях доріг, їх перехрестях східні слов'яни хоронили самовбивць, нехрещених

дітей та інших "нечистих" покійників. Крім того, в давнину кості покійників залишали подекуди за звичаєм на стовпах при дорогах.

Ряд табу, забобонів та прикмет стосувалися вибору й заготівлі деревини спеціально для *сволога* – важливого конструктивного елемента української хати, який утримував увесь тягар "присипаної" піском або землею стелі.

На Київщині намагалися знайти сосну для сволога: "не в полі, а в гуші старого лісу, найстаршу, – щоб одна така була, щоб коло старих сім'я трималась" (Архів..., Ф. 59, П. 1, Од.зб. 3, Арк. 18).

У селі Підгір'ї Полтавської області шукали для цього "співочу" сосну, щоб від удару по ній сокирою йшов тонкий звук, як у скрипки. Мешканці цього села деревину для сволога і даху перед рубкою кропили свяченою водою та молилися, "щоб їх в хаті не здув вітер".

Дискусія і висновки

Отже, як матеріал для будівництва брали дерево, солом, очерет, глину. Звісно, будинок з таких матеріалів швидко руйнується. Тепер здебільшого використовують сучасні матеріали: цеглу, шифер, залізо, бетон, будівельні суміші. Нові матеріали є стійкішими до впливу навколишнього середовища. За потреби перебудови чи ремонту з другої половини ХХ ст. охочіше прагнуть побудувати нове житло з нових матеріалів, ніж реставрувати старе.

Таким чином, проведене дослідження засвідчує найтісніший зв'язок між вибором українцями будівельного матеріалу зі стародавніми звичаями. Ритуальна визначеність дерева й каменю у будівельній обрядовості українського народу зумовлена насамперед уявленнями про них як про локуси душ померлих, місця гіпотетичних поховань.

Розглянуті етнографічні факти свідчать, що вибір будівельного матеріалу відіграв важливу роль у комплексі традиційних обрядів, пов'язаних зі спорудженням житла. Водночас ритуальною відзнакою найбільшою мірою характеризується дерево. Наведене вище пояснення проливає світло на походження численних заборон, прикмет, табу, пов'язаних із вибором будівельного матеріалу.

Список використаних джерел

Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ф. 59, П. 1. "Житло сільського населення Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХХ століття"; будівельна обрядовість зафіксована Іриною Симоненко (аспіранткою 2-го курсу з 2011 по 2013 р.) у с. Масківці, с. Поділля, с. Тарасівка, с. Мирне Київської області (Од.зб. 3, Арк. 1–18).

Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ф. 59, П. 1. "Житло сільського населення Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХХ століття"; будівельна обрядовість зафіксована Іриною Симоненко (аспіранткою 2-го курсу з 2011 по 2013 р.) у с. Харськи Полтавської області (Од.зб. 4, Арк. 1–4).

Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ф. 59, П. 1. "Житло сільського населення Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХХ століття"; будівельна обрядовість зафіксована Іриною Симоненко (аспіранткою 2-го курсу з 2011 по 2013 р.) у с. Домантово, с. Яблунів Черкаської області (Од.зб. 5, Арк. 1–8).

Байбури, А. (1983). *Жилище в обрядах і представленнях восточних славян*, 25–124, 177–185.

Бова, І. (2010). Деякі види дерев у язичницьких та християнських поглядах українців. *Наукові записки НІЕЗ "Переяслав"*, 4(6), 20–25.

Болтарович, З. (1976). *Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст.*

Бросс, Жак (2023). Священні дерева. <https://waking-up.org/religii-svitu/svyashhenni-dereva/?lang=uk>

Будівництво оселі: народні традиції, повір'я та прикмети (2023) <https://ocnt.com.ua/budivnyctvo-oseli-narodni-tradyciyi-povirya-ta-prykmeti/>

Вовк, Х. (1995). *Студії з української етнографії та антропології*, 97–103.

Гощіцька, Т. (2010). Обрядові процеси спорудження житла (на основі польових матеріалів, зібраних на бойківсько-підгірянському пограниччі). *Наука. Релігія. Суспільство*, 2, 8–12.

Данилюк, А. (1993). *Наша хата. Етнографічний нарис про традиційне поліське житло*, 12–24.

Євсєєва, Г. (2017). Українське народне житло: матеріали до "словника будівельних термінів". *Український смисл*, 130–140.

Зеленин, Д. (1937). *Тотемы – деревья в сказаниях и обрядах европейских народов*, 1937.

Ігнатенко, І. (2016). *Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети, вірування українців*, 99–110.

Лукашевич, О. (2004). Житло як один із основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 12, 257–276.

Міфологічний bestiaryj України: Бузничий (2023). <https://volnerez.com.ua/mifologichnij-bestiarij-ukra%D1%97ni-buznichij/>

Народні прикмети при будівництві будинку, старовинні обереги і звичаї наших предків (2023) <http://vidpoviday.com/narodni-prykmeti-pry-budivnytstvi-budynku-starovynni-oberehy-i-zvychai-nashykh-predkiv>

Нераденко, Т. (2020). Етнологія України: навчальна програма та ілюстрований довідник для секції "Етнологія" Малої Академії наук України. *Погоріцький, А. (1964). Побут сільсько-господарських робітників України в період капіталізму*, 3–10.

Про деревину і час заготовки лісу (2023). <https://les-kodru.com.ua/uk/o-dereve-i-vremeni-zagotovki-lesa/>

Руденко, С. (2021). Деякі аспекти традиційного житлобудування Середньої Наддніпрянщини. *Збірник наукових статей*, 6(8), 218–221.

Самойлович, В. (1972). *Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.)*, 3–24.

Сілецький, Р. (2002). Вибір будівельного матеріалу Українців (забобони, прикмети, звичаї, повір'я). *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка: Серія: історична*, Т. 37, Ч. 1. 525–541.

Fisher, A. (1938). *Drzewa w wierzeniach obrzebach ludu Polskiego*. https://spadok.org.ua/books/Drzewa_w_wierzeniach_i_obrz%C4%99dach_ludu_polskiego.pdf

Шкіра, М. (2009). Конструктивні особливості господарських будівель для зберігання продуктів хліборобства в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Наукові записки НІЕЗ "Переяслав"*, 3(5), 284–288.

References

About wood and harvesting time (2023). <https://les-kodru.com.ua/uk/o-dereve-i-vremeni-zagotovki-lesa/>

Archive at the Department of Ethnology and Local History of Taras Shevchenko Kyiv National University. F. 59, P. 1. "Housing of the rural population of the Central Dnipro region in the second half of the 20th century" was recorded by a graduate student of the 2nd year from 2011 to 2013 in the village of Maskivtsi, village Podillia, village Tarasivka, village Mirne, Kyiv region (Unit Collection 3, Sheet 1–18).

Archive at the Department of Ethnology and Local History of Taras Shevchenko Kyiv National University. F. 59, P. 1. "Housing of the rural population of the Central Dnipro region in the second half of the 20th century" was recorded by a graduate student of the 2nd year from 2011 to 2013 in the village of Kharsiks of Poltava region (Unit Collection 4, Sheet 1–4).

Archive at the Department of Ethnology and Local History of Taras Shevchenko Kyiv National University. F. 59, P. 1. "Housing of the rural population of the Central Dnipro region in the second half of the 20th century" was recorded by a graduate student of the 2nd year from 2011 to 2013 in the village of Domantovo, village Yablun region (Unit Collection 5, Ark. 1–8).

Baiburn, A. (1983). *Dwelling in rites and representations of Eastern Slavs*, 25–124, 177–185.

Boltarovich, Z. (1976). *Ukraine in the studies of Polish ethnographers of the 19th century*.

Bova, I. (2010). Some types of trees in the pagan and Christian views of Ukrainians. *Scientific notes of NIEZ "Pereyaslav"*, 4(6), 20–25.

Building a house: folk traditions, beliefs and signs (2023). <https://ocnt.com.ua/budivnyctvo-oseli-narodni-tradyciyi-povirya-ta-prykmeti/>

Bross, Jacques (2023). Sacred trees. <https://waking-up.org/religii-svitu/svyashhenni-dereva/?lang=uk>

Danyliuk, A. (1993). *Our house. Ethnographic essay on traditional Polish housing*, 12–24.

Fisher, A. (1938). *Drzewa w wierzeniach obrzebach ludu Polskiego*. https://spadok.org.ua/books/Drzewa_w_wierzeniach_i_obrz%C4%99dach_ludu_polskiego.pdf

Folk signs when building a house, ancient amulets and customs of our ancestors (2023). <http://vidpoviday.com/narodni-prykmeti-pry-budivnytstvi-budynku-starovynni-oberehy-i-zvychai-nashykh-predkiv>

Goshchitska, T. (2010). Ritual processes of housing construction (on the basis of field materials collected on the Boykiv-Pidhiryansky border area). *Science. Religion. Society*, 2, 8–12.

Ignatenko, I. (2016). *Ethnology for the people. Holidays, traditions, customs, rites, omens, beliefs of Ukrainians*, 99–110.

Lukashevich, O. (2004). Housing as one of the main criteria for the quality of everyday life of a peasant in the 20s of the 20th century. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*, 12, 257–276.

Mythological Bestiary of Ukraine: Buznichij (2023). <https://volnarez.com.ua/mifologichnij-bestiarij-ukra%D1%97ni-buznichij/>

Neradenko, T. (2020). Ethnology of Ukraine: curriculum and illustrated guide for the "Ethnology" section of the Small Academy of Sciences of Ukraine.

Pohoritskyi, A. (1964). *Life of agricultural workers of Ukraine in the period of capitalism*, 3–10.

Rudenko, S. (2021). Some aspects of traditional housing construction in the Middle Dnieper region. *Collection of scientific articles*, 6(8), 218–221.

Samoilovych, V. (1972). *Ukrainian folk housing (end of the 19th – beginning of the 20th century)*, 3–24.

Shkira, M. (2009). Structural features of farm buildings for storage of agricultural products in the Museum of Folk Architecture and Life of the Central Dnipro Region. *Scientific notes of NIEZ "Pereyaslav"*, 3(5), 284–288.

Siletsky, R. (2002). The choice of building material of Ukrainians (superstitions, omens, customs, beliefs). *Bulletin of Lviv University named after Ivan Franko: Series: historical*, V. 37, Part 1. 525–541.

Vovk, H. (1995). *Studies on Ukrainian ethnography and anthropology*, 97–103.

Yevseeva, G. (2017). Ukrainian national housing: materials for the "dictionary of construction terms". *Ukrainian meaning*, 130–140.

Zelenin, D. (1937). *Totems – trees in legends and rituals of European peoples*, 1937.

Отримано редакцією журналу / Received: 07.08.23

Прорецензовано / Revised: 07.09.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.23

Iryna SYMONENKO, Senior Specialist (History)

ORCID ID: 0009-0008-6654-5819

e-mail: Iryna.symonenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BUILDING MATERIALS OF THE MIDDLE TRANSDNIPRIAN REGION IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY: PROHIBITIONS, TABUS

Background. The article is devoted to the construction rituals of the Middle Dnieper region – on the example of the Kyiv, Cherkasy and Poltava regions, which are part of the historical and ethnographic region.

Methods. The research used observational methods that allow the most complete interpretation of the obtained results.

Results. Ethnographic materials of the second half of the 20th century, as well as oral testimonies of contemporaries of those times collected during field research, are an important source of information about construction traditions that have been preserved in the memory of the local population and reveal the peculiarities of the construction rituals of the Middle Dnieper region.

Conclusions. The study reveals the origin of prohibitions, omens, and customs that accompany the selection and procurement of building material for housing construction.

Keywords: building rituals, Middle Dnipro region, building material, wood, stones, bricks.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.